

Van heksenprocessen naar toverij*

Willem de Blécourt

In grote lijnen zijn er in de wetenschappelijke bemoeienis met Nederlandse toverij twee aandachtsvelden te onderscheiden. Historici hebben zich voornamelijk beziggehouden met de vooral uit de zestiende eeuw daterende 'heksenprocessen' en de belangstelling van volkskundigen ging hoofdzakelijk uit naar de 'bijgelovige' en verhalende aspecten van negentiende- en twintigste-eeuwse toverij. In deze bijdrage wordt een kritische evaluatie gemaakt van beide aandachtsvelden zoals die in de negentiende- en twintigste-eeuwse publikaties tot uitdrukking zijn gekomen. Eerst komen de 'heksenprocessen' aan bod en vervolgens kort de 'volksverhalen'. De verschuiving van de aandacht voor 'heksenprocessen' en 'bijgeloof' naar sociaal-culturele produktie van toverij neemt hierbij een centrale plaats in.

De stellingen van Scheltema

De Nederlandse geschiedschrijving van 'heksenprocessen' begint bij Jacobus Scheltema. Hoewel hij niet de eerste was die over het onderwerp publiceerde, was hij wel de eerste die een poging ondernam om een samenvattend overzicht te schrijven. Daar is hij, afgezien van de feitelijke inhoud van zijn boek, in geslaagd. Na de uitgave van *Geschiedenis der heksenprocessen, eene bijdrage tot den roem des Vaderlands* in 1828¹ is er bijna geen Nederlandse studie over 'heksenprocessen' verschenen waarin niet naar dat boek verwezen wordt. De weinige buitenlandse geleerden die zich met de 'Nederlandse' situatie inlieten, maakten van zijn werk gebruik². Nog in 1964 meldde de in Nederland werkende hoogle-

* Dit artikel vormt een gecomprimeerde alsmede aangevulde versie van het eerste deel van mijn doctoraalscriptie *Atroce injurien; een scriptie over toverij en haar bestudering in Nederland met specifieke aandacht voor Drenthe* (Amsterdam 1983; UvA, culturele antropologie). Op deze plaats wil ik de leden van de studiegroep 'Hekserij en toverij in Nederland' bedanken voor de vele discussies die naar aanleiding van deze scriptie en andere projecten zijn gevoerd. De hier verwoorde zienswijzen hoeven ze echter niet te onderschrijven.

¹ Titels van boeken en artikelen die voornamelijk Nederlandse toverij tot onderwerp hebben, zijn opgenomen in een aparte literatuurlijst.

² H.R. Trevor-Roper, *The European witch-craze of the 16th and 17th centuries* (Harmondsworth 1969) 99; Gerhard Schormann, *Hexenprozesse in Nordwestdeutschland* (Hildesheim 1977) 122.

raar in de massapsychologie Kurt Baschwitz in zijn *Heksen en heksenprocessen* over de aartsvader: 'Zijn gegevens werden sindsdien door talrijke navorsingen in de archieven aangevuld wat betreft details, over het geheel genomen echter werden ze slechts bevestigd'³. Later onderstreepte de Leidse historicus Schöffner dat nog eens⁴. Scheltema's studie is te beschouwen als een paradigma⁵, een complex van vooronderstellingen, theorieën, onderzoeksmethoden en feiten, waarmee de volgende onderzoekers anderhalve eeuw lang hebben gewerkt. De uiterlijke vorm van dit paradigma bestaat uit drie stellingen, alle drie gericht op de aanwezigheid van doodvonnissen tegen de van toverij beschuldigten. Deze vonnissen zouden 1° hier later zijn ingevoerd, 2° minder frequent zijn geweest, en 3° een 60 of 100 jaar eerder zijn opgehouden dan elders⁶. Het achterliggende idee was dat het aan het begin van de negentiende eeuw vigerende rationalisme ook enkele eeuwen daarvoor aan te wijzen was. Dat kon immers de enige verklaring zijn voor de relatief lage frequentie en vroege stopzetting der verbrandingen. De zeventiende-eeuwse 'roem des vaderlands' bood zodoende een basis voor het negentiende-eeuwse Nederland. In hun algemeenheid zijn Scheltema's stellingen nog steeds geldig. Met het thans bekende materiaal zijn ze evenwel op twee onderdelen te corrigeren, aantal en datering.

Het empirische materiaal voor de *Geschiedenis* was slechts min of meer toevallig bijeengebracht. In Amsterdam en Leeuwarden werden voor Scheltema de criminele sententies van respectievelijk de stad en het Hof doorgenomen en er werd een klein onderzoekje uitgevoerd in de archieven van het Hof van Holland. Berichten over Gelderland werden ontleend aan de bronnenpublicaties van Van Hasselt en ook stadsbeschrijvingen en werken van zeventiende-eeuwse juristen leverden nog het een en ander op⁷. Inmiddels zijn er meer processtukken aan de vergetelheid ontrukkt, al komt dat in recente overzichtswerken niet geheel en al naar voren. Baschwitz noemde bijvoorbeeld van de na Scheltema

³ Baschwitz (1964) 350. Zie over de heruitgave in 1982: Gerrit Jan Zwier, 'Gewogen en te licht bevonden', *NRC Handelsblad* 15 mei 1982.

⁴ Schöffner (1973) 215, 233.

⁵ Het begrip 'paradigma' is door Thomas S. Kuhn gebruikt in zijn wetenschapsgeschiedschrijving *The structure of scientific revolutions* (Chicago 1970²). Daarin is het slechts van toepassing op de exacte wetenschappen (maar zie: Thomas S. Kuhn, 'Reflections on my critics', in: Imre Lakatos & Alan Musgrave (eds.) *Criticism and the growth of knowledge* (Cambridge 1974) 272). Een nauwkeurige definiëring van het begrip is problematisch, zie Margaret Masterman, 'The nature of a paradigm', in: Lakatos & Musgrave, *id.* 59-89. Voor het gebruik van 'paradigma' in de antropologie, zie: Bob Scholte, 'Cultural anthropology and the paradigm-concept: a brief history of their recent convergence', in: L. Graham, W. Lepenies & P. Weingart (eds.), *Functions and uses of disciplinary histories* (Dordrecht 1983) 229-278.

⁶ Scheltema (1828) 6, 115.

⁷ Scheltema (1828) hfdst. 3; 248-267. Deze gegevens beperken zich tot Friesland, Gelderland, Holland en Zeeland.

verrichte 'talrijke navorsingen' slechts twee ongepubliceerde studies over de processen in Asten (1595) en Roermond (1613)⁸. Schöffers kende daarnaast nog artikelen over Goeree (eind zestiende eeuw) en Amersfoort (1595)⁹, waar Baschwitz aan voorbij was gegaan. Beiden beschikten niet over een zo volledig mogelijk overzicht van de sinds 1828 in druk verschenen aanvullingen – toch noodzakelijk voor een geschiedschrijving en een historiografische beschouwing. Systematisch archiefonderzoek was overigens noch door Scheltema noch door zijn opvolgers uitgevoerd, en Schöffers wees aan het eind van zijn artikel dan ook terecht op de noodzaak daartoe¹⁰. De conclusies over de intensiteit en de frequentie van de 'heksenprocessen' waren, zoals hieronder zal worden aangetoond, wellicht iets te juichend. Een vergelijking met het aantal veroordelingen wegens toverij elders in Europa en in de Amerikaanse koloniën valt echter nog steeds in het voordeel van 'Nederland' uit. Ook heeft Scheltema nagelaten zijn veelal aan de literatuur ontleende voorbeelden van processen te controleren aan de hand van het origineel. Fouten in onder andere de dateringen zijn door middel van de *Geschiedenis* wijd verspreid; de meest opvallende behelzen de laatste processen in Holland.

De correcties op de verklaringen zijn van fundamenteelere aard. Scheltema en zijn navolgers hebben vooral gewezen op de 'verlichte geest' van de rechters en op het feit dat de kerk nauwelijks invloed op de rechtspraak had. Onlangs heeft Frijhoff dit ter discussie gesteld. 'Het probleem van deze optiek,' zo schreef hij, 'is dat ze de hekserij tot nauwelijks meer dan een *waan* van de vervolgers reduceert, een uitvinding van op hol geslagen rechters.' Benadrukt men sociaal-culturele dimensies van het verschijnsel, dan zal volgens hem bij een model uitgegaan moeten worden van 'een wisselwerking tussen het juridische inquisitie-apparaat, de demonologische theorie van een geletterde elite en de magisch-religieuze belevingswereld van het "volk"'¹¹. Die sociaal-culturele dimensies zijn tot nu toe enigszins onderbelicht gebleven, wat te verklaren is door middel van de tot nu toe toegepaste benadering van de 'heksenprocessen'. Er is immers sprake van een zekere tautologie. Voor Scheltema was 'het heksenproces' namelijk niet meer of minder dan het 'uiterste van wanbegrip', een '*tussenbedrijf* (...) van het

⁸ Baschwitz (1964) 335-341. De door hem geraadpleegde manuscripten zijn nooit gepubliceerd; het Astense materiaal werd verwerkt door Van Emstede (1970), zie verder noot 27. Voor het massaproces te Roermond in 1613, zie Molhuijsen (1859) 207-209; Sivré (1879) 45-46; Schrameyer (1965); Dresen-Coenders (1983) 231-240.

⁹ Schöffers (1973) 233. Vgl. N. van Iterson, *Geschiedenis der confiscatie in Nederland* (Utrecht 1957) 493-494, noot 28.

¹⁰ Schöffers (1973) 235.

¹¹ Frijhoff (1983) 106-107.

grote treurspel: HET BIJGELOOF¹², en ook latere onderzoekers lieten zich in dergelijke bewoordingen uit¹³. Uit zo'n omschrijving kan alleen maar volgen dat het minder of niet voorkomen van het 'uiterste van wanbegrip' samenhangt met de verstandelijke vermogens der rechters. Uitdieping van het onderzoek was vanuit die optiek niet noodzakelijk; de vraag waarom er 'heksenprocessen' werden gevoerd was in feite al bij voorbaat beantwoord.

Binnen het met betrekking tot de 'heksenprocessen' gehanteerde paradigma liggen er nog mogelijkheden voor verder onderzoek – de archieven zijn in de loop der tijd beter toegankelijk geworden. Vanwege de achterliggende rationalistische benadering komt het mij nu relevanter voor om over te stappen op een nieuw complex van vooronderstellingen, vragen en gegevens. Met name de wisselwerking die er de laatste jaren in het buitenland heeft plaatsgevonden tussen de historische en de antropologische discipline blijkt tot vruchtbaarder en bevredigender resultaten te kunnen leiden dan het onderzoek van Scheltema en zijn erfgenamen¹⁴. De nadruk komt dan niet meer op de 'heksenprocessen' te liggen maar op toverij.

Deze bijdrage, die voornamelijk is gebaseerd op gepubliceerd materiaal, leent zich slechts voor een schetsmatige uitwerking van een nieuwe benadering. Eerst ga ik nader in op de sinds de *Geschiedenis* verschenen publikaties, de kwestie van de laatste 'heksenprocessen', en de opvattingen der historici over de reden van, vooral, de stopzetting.

Aanvullingen

De informatie waarop Scheltema 'de roem des vaderlands' baseerde was tweedehands. 'Wat vroegere eeuwen, althans de XVIe aangaat,' zo schreef een criticus, 'daar stond hem ook het schrift in den weg, waarmee hij, zoo als ik bij ondervinding weet, niet regt kon, zoo dat hij in deze zich vergenoegen moest, met hetgeen anderen, die er over hadden te beschikken, hem wilden en konden mededeelen'¹⁵. Een dergelijke

¹² Scheltema (1828) 6-8, cursivering en kapitalen in origineel.

¹³ Bijvoorbeeld: Feith (1859) 67; Molhuijsen (1859) 194; Sivré (1879) 41; Soutendam (1881) 275; Hoogewerff (1899) 257; Stegeman (1927) 132; Van der Weyde (1927) 163. Baschwitz (1964) maakte nog een onderscheid tussen 'bijgeloof' en 'massawaan'.

¹⁴ Keith Thomas, 'The relevance of social anthropology to the historical study of English witchcraft', in: Mary Douglas (ed.), *Witchcraft confessions and accusations* (London 1970) 47-79; id., *Religion and the decline of magic* (Harmondsworth 1973); Alan Macfarlane, *Witchcraft in Tudor and Stuart England; a regional and comparative study* (London 1970); H.C. Erik Midelfort, *Witch hunting in southwestern Germany 1562-1684; the social and intellectual foundations* (Stanford 1972); Marie-Sylvie Dupont-Bouchat & Robert Muchembled, *Sorciers dans les Pays-Bas XVIe-XVIIe siècle* (Paris 1978) – bibliografie: 34-39; Robert Muchembled (& Martine Desmons) *Les derniers bûchers; un village de Flandre et ses sorcières sous Louis XVI* (Paris 1981); John Putnam Demos, *Entertaining Satan; witchcraft and the culture of early New England* (New York/Oxford 1982); Max Marwick (ed.) *Witchcraft and sorcery; selected readings* (Harmondsworth 1982²).

¹⁵ [Dodt van Flensburg] (1842) 386.

kritiek lijkt ook op te gaan voor het een kleine anderhalve eeuw later uitgebrachte overzichtswerk van Baschwitz. Voor degenen die in de tussenliggende periode over het onderwerp publiceerden zal dit specifieke probleem minder een rol hebben gespeeld. Aanvullingen op de *Geschiedenis* waren hoofdzakelijk het werk van archivariissen, die al dan niet bij toeval een interessante tekst waren tegengekomen. Andere publicisten beperkten zich tot overschrijven van gepubliceerd materiaal en niemand vond het noodzakelijk om de studie van Scheltema systematisch, in zijn totaliteit en op grond van archiefonderzoek te herhalen. Het paradigma bleef dan ook gehandhaaft; bewijzen voor de drie stellingen of eventuele weerleggingen van de tweede bestonden telkens uit niet meer dan regionale voorbeelden. Hoe die voorbeelden zich verhieldden tot het totale aantal gevoerde of mogelijk gevoerde 'heksenprocessen' in de desbetreffende streek werd nauwelijks verduidelijkt. Wanneer we nu Scheltema's stellingen zouden willen bewijzen, dan zou in ieder geval aan drie voorwaarden voldaan moeten zijn. Ten eerste zal een onderzoeker de vraag moeten beantwoorden in welke archieven de basisgegevens te vinden zijn en vervolgens zal hij of zij moeten aangeven in hoeverre die archieven compleet zijn en over welk tijdvak ze uitputtend zijn doorgenomen. Een dergelijke aanpak ontbreekt geheel. De Drentse jurist Pan concludeerde in het midden van de negentiende eeuw bijvoorbeeld dat er in Drenthe 'nimmer een brandstapel voor tovenaars of weerwolf ontstoken' scheen te zijn, zonder zich daarbij af te vragen of hij daarvoor wel de juiste bronnen had geraadpleegd¹⁶. Molhuijsen, die in 1859 een bijdrage over Gelderland het licht deed zien, schreef zelfs expliciet: 'Wij hebben geen lust, om alles, wat in het Sententieboek over dergelijke zaken voorkomt, af te schrijven'¹⁷. Hij liet zich ook niet uit over de vraag of de criminele vonnissen van het Hof van Gelre wel de enige bron zouden zijn. Een volledig overzicht van de Amersfoortse gevallen in de periode 1590-1595 zoals te vinden in het stedelijk Informatieboek wordt nu pas gepubliceerd, hoewel ettelijke onderzoekers zich eerder ermee hebben beziggehouden¹⁸. Deze kritiek gaat vanzelfsprekend niet op voor algemene bronnenpublicaties, die niet in eerste instantie op 'heksenprocessen' zijn gericht. Maar het is typerend dat deze niet werden gebruikt voor gespecialiseerde artikelen. Gegevens over de rechtspraak van de stad Utrecht, die al in de jaren veertig van de negentiende eeuw toegankelijk zijn gemaakt, werden bijvoorbeeld

¹⁶ Pan (1843) 163; id. (1862) 72; vgl. Groenhuis (1983) en eveneens A.Th. van Deursen, 'De zestiende eeuw, 1522-1603' in: J. Heringa (red.), *Geschiedenis van Drenthe* (Meppel/Amsterdam 1985) 268. Zie verder: De Blécourt (1984).

¹⁷ Molhuijsen (1859) 200.

¹⁸ Spaans (1986) noten 1-4; zie ook De Bot (1951); Van der Weyde (1927) 166-167.

nimmer verwerkt in een bijdrage over Utrechtse 'heksenprocessen'¹⁹.

Het is voor één onderzoeker vrijwel onmogelijk om alle relevante archieven met betrekking tot Nederland door te nemen. Dit praktische argument relateert de kanttekeningen bij Scheltema's werk, maar zou hem wel tot voorzichtiger uitspraken gebracht kunnen hebben. Juist omdat grondig onderzoek alleen maar lokaal of regionaal te verwezenlijken is (een ander argument daarvoor volgt hieronder nog), is coördinatie zo belangrijk. Op landelijk niveau heeft het daar de anderhalve eeuw na Scheltema aan ontbroken. Zo er sprake was van 'het' onderzoek naar 'heksenprocessen' was dat uitermate ongestructureerd en verbrokkeld. In feite bestond 'het' onderzoek slechts uit het voorbeeld van Scheltema en los van elkaar staande regionale aanvullingen daarop, die soms mild commentaar bevatten. Het artikel van de Groninger archivaris Feith uit 1859 illustreert dit. Het werd naar hetzelfde periodiek gezonden als Molhuijsens bijdrage, doch deze samenloop was 'toevallig' en 'zonder enige afspraak'²⁰. Behalve dat het ook voor Groningen geen totaaloverzicht bevat, is het ook niet opgenomen in omvattender overzichtswerken – noch Baschwitz, noch Schöffner hebben ernaar verwezen. Aangezien Feith wat betreft Groningen bedenkingen had ten aanzien van de geldigheid van Scheltema's tweede stelling is deze omissie opvallend, temeer omdat latere publikaties die bedenkingen bevestigen²¹. Het algemene beeld wordt door de publikaties uit de overige provincies slechts versterkt. In Friesland leverde Roorda pas een veertig jaar geleden met een moeilijk toegankelijke en in wetenschappelijk opzicht te summiere artikelenreeks een aanvulling dan wel correctie op Scheltema's mededeling dat er in de registers van het Friese Hof 'geen melding hoegenaamd van heksenproces of van eene veroordeling wegens tooverij' te vinden was²². In Overijssel bleef het bij verspreide publikaties²³. Een recente status quaestionis van het Gelderse onder-

¹⁹ J.J. Dodt van Flensburg, *Archief voor kerkelijke en wereldsche geschiedenissen, inzonderheid van Utrecht* (Utrecht 1843-1848), waarin vijftien gevallen uit de eerste helft van de vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw. Zie voor Utrecht verder: Van der Weyde (1927); G.A. Evers, *Utrechtsche overleveringen uit de middeleeuwen* (Utrecht 1941) 125-131; D.A. Berents, *Misdaad in de middeleeuwen; een onderzoek naar de criminaliteit in het laat-middeleeuwse Utrecht* (Utrecht 1976) 119-120. De vermeldingen bij J.R.W. Sinninghe, *Utrechtsch sagenboek* (Zutphen 1937) zijn niet overal even nauwkeurig.

²⁰ Molhuijsen (1859) 194.

²¹ Feith (1864); Koning (1870); Gerbenzon (1985); Priester en Barske (1986).

²² Roorda (1948), aanwezig op Rijksarchief in Friesland, inv. nr. M 1507, 912 ROAR. Hierin vaak niet meer dan jaartal en naam van de veroordeelde. Zie over Friesland verder Gerbenzon (1985) 21-24, alsmede – in algemene zin – Poortinga (1968) en Terpstra (1972).

²³ O.a. Nanninga Uitterdijk (1876); Jonker (1922); Pereboom (1981). Voor een gepubliceerde bron met gegevens voor Deventer (1453-1609) zie: *Overijsselsche almanak voor oudheid en letteren* 11 (1846) 162-192.

zoek bevat onzorgvuldigheden en is tevens incompleet²⁴. Voor Holland werd zelfs nooit een poging in die richting ondernomen; de Delftse archivaris Soutendam beschreef zonder enige merkbare weerklank tweemaal, in 1862 en in 1881 drie Delftse vonnissen uit 1564, 1565 en 1585 en het wel opgemerkte artikel van Rollin Couquerque over de Goereese processen werd nimmer op zijn juridische en historische merites beoordeeld²⁵. De verspreide berichten over Zeeland en Limburg worden nu pas gezamenlijk gepresenteerd²⁶. Voor Noord-Brabant beschikken we al negentig jaar over het pas onlangs tot de geschiedschrijving gedrongen artikel van Zuidema waarin de nadruk ligt op de processen van 1595 te Asten, Mierlo en Lierop²⁷. Alleen in de vanaf 1930 uitgegeven provinciale sagenboeken van de volkskundige Sinninghe is iets van een compilatie merkbaar, maar die zijn het inkijken kennelijk niet waard gevonden²⁸. Daarentegen is het vanwege de voorkeur der archivariissen voor extravagante voorbeelden onwaarschijnlijk dat grote procesreeksen aan hun aandacht zijn ontsnapt, al blijft dat niet uitgesloten²⁹.

²⁴ Van Kruysdijk (1981); vgl. Frijhoff (1984) 397, noot 80 en 400, noot 94; De Waardt (1986) noten 30 en 40. Van Kruysdijk verzuimde o.m. de bronnenpublicaties van Van Hasselt grondig door te nemen en zag ook oude publikaties in *Gelre* over het hoofd.

²⁵ J. Soutendam, *Mededeelingen uit het archief der stad Delft* (Delft 1862) 111-113; zie ook: id. (1881). De desbetreffende vonnissen zijn in 1979 herontdekt, doch niet gepubliceerd, zie Froger-Aldenberg (1979) bijlage. Naar Rollin Couquerque (1899) slechts een verwijzing bij Schöffner (1973) 233; vgl. F. den Eerzamen, *Het eiland Goeree-Overflakkee* (Middelharnis 1984 [1966]) 156. Het meest volledige maar wel aanvulbare overzicht van de (elf) Amsterdamse processen is nog steeds bij Scheltema te vinden (1828: 132-138). Een Rotterdams proces bij Bezemer (1893). Zie voor Schiedam en Gorinchem noten 32 en 33.

²⁶ Gijswijt-Hofstra (1986); Evers (1986) – beide in deze bundel.

²⁷ Zuidema (1893), gebaseerd op de collectie Cuypers van Veldhoven, Rijksarchief Noord-Brabant; zie ook: Willem de Blécourt, *Volksverhalen uit Noord-Brabant* (Utrecht/Antwerpen 1980) 175-181. Dresen-Coenders (1983) 196-199, gebruikte enkel gepubliceerd materiaal. Zie voor meer Noordbrabantse toverij uit de zestiende eeuw: E. van Aattenboer, 'Uit de geschiedenis van Turnhout in de 16e eeuw: voorbereiding, uitbarsting en gevolgen van de beeldenstorm (1566)', *Taxandria* NR 40 (1968) 34; Hermans (1848); J.R.W. Sinninghe, *Noordbrabants sagenboek* (Den Haag 1964) 88-89.

²⁸ Een overzicht in: Willem de Blécourt, 'De volksverhalen van J.R.W. Sinninghe', *Volkskundig Bulletin* 7 (1981) 163. Alleen bij Berents, *Misdaad in de middeleeuwen* (1976) 120, een weinig relevante verwijzing naar het *Utrechtsch sagenboek* (1937). De compilaties van Sinninghe waren overigens noch compleet, noch gebaseerd op archiefonderzoek, al blijkt dat laatste niet altijd uit de verwijzingen. Vgl. ook Sinninghe (1950) dat in feite steunt op Joseph Hansen, *Quellen und Untersuchungen zur Geschichte des Hexenwahns und der Hexenverfolgung im Mittelalter* (Bonn 1901).

²⁹ Dat geldt met name voor de huidige provincie Limburg, zie Evers (1984) 201-203 en id. (1986). Op het Rijksarchief Gelderland bevindt zich een handschrift 'Heksenprocessen', handschriften inv. nr. 322, met daarin een lijst met een vijftal vonnissen van het Hof van Utrecht uit de periode 1533-1538, waarvan er slechts één is gepubliceerd (Dodt van Flensburg 1842). De provincie Overijssel is nog nauwelijks onderzocht, vgl. P.C. Molhuijsen, 'Eene bijdrage tot de geschiedenis van het strafregt', *Overijsselsche almanak voor oudheid en letteren* 7 (1842) 84.

De laatste 'heksenprocessen'

Gezien de stand van zaken bij 'het' onderzoek is het niet zo verwonderlijk dat onzorgvuldigheden jarenlang werden genegeerd. Met name over de datering van de laatste Hollandse processen is niet alles even duidelijk.

Naar de bevindingen van Scheltema vond het laatste in verbranding eindigende proces inzake toverij in de Republiek plaats in Schoonhoven in 1597. Deze datum, die na de *Geschiedenis* een hardnekkig eigen leven is gaan leiden, is onjuist. Het proces te Schoonhoven tegen Marrigje Ariens werd gevoerd in 1591, wat Balthasar Bekker al in zijn befaamde boek *De betoverde weereld* had laten weten. Kemperink, die in 1957 nogmaals op de juiste datering wees, voorkwam daar niet mee dat Baschwitz de verkeerde datum toch in zijn *Heksen en heksenprocessen* opnam³⁰. Ook zouden volgens Scheltema de laatste in vrijspraak eindigende processen gevoerd zijn in Goeree en Schiedam in 1610 – een nog hardnekkiger datum dan 1597. Voor zover is na te gaan is deze datering enkel gebaseerd op de in vers geschreven jeugdherinneringen van de 82-jarige Jacob Cats³¹. Het laatste proces in Schiedam, dat in 1591 tegen vijf vrouwen begon, eindigde immers in 1593 met een succesvol beroep van één der vrouwen op de Hoge Raad. De processen in Goeree waren in 1592 al tot een einde gebracht met een 'mandement van purge', een zuivering van blaam voor de laatste beschuldigde vrouw³².

Aan Anna Jansdochter Mugge uit Gorinchem komt nu misschien de twijfelachtige eer toe de laatste in Holland wegens schadelijke toverij veroordeelde persoon te zijn. Haar proces vond echter niet zoals Scheltema stelde in 1594, maar in 1608 plaats, een detail dat de meeste histo-

³⁰ Scheltema (1828) 258; Bekker (1691) Boek IV, hfdst. 27, 2; Kemperink (1957) 218; Baschwitz (1964) 346. Het vonnis is afgedrukt bij Toussaint Raven (1972) 106-108. De onjuiste datering is veelal in populariserende literatuur te vinden, zie o.a. J.R.W. Sinnighe, *Hollandsch Sagenboek* ('s-Gravenhage 1943) 105-106, en recentelijk nog Vunderink (1983) 222, en Wezenberg (1985). In Schoonhoven zelf zal men inmiddels na de opvoering van het Jonge Balie Strafprocestheater met de juiste datum bekend zijn, zie o.a. Bert van Elk, 'Marrichgen Ariëns krijgt een nieuw proces', *Zoetermeersche Courant* 15 mei 1981.

³¹ Scheltema (1828) 260-261; vgl. R. Fruin, 'Het geloof aan wonderen', *Verspreide geschriften* 10 ('s-Gravenhage 1905) 27. Het jaartal 1610 o.a. bij Baschwitz (1964) 350; diverse malen in Sinnighe's sagenboeken; Trevor-Roper (1969) 99 – samen met 1597!; Schöffner (1973) 234; Toussaint Raven (1972) 96; Pereboom (1980) 67.

³² G. van der Feijst, *Geschiedenis van Schiedam* (Schiedam 1975) 76. Rollin Couquerque (1899) noemde de processen in Schiedam en Goeree uit respectievelijk 1593 en 1592 'de laatste vervolgingen (...) die in Holland van overheidswege tegen zoogenaamde heksen zijn ondernomen.' Hij verwees daarbij expliciet naar Cats, als 'zeer jeugdig advocaat' in 1592.

rici tot nu toe niet opgemerkt hebben³³. Kemperink verschoof na zijn rectificatie de datum van de laatste terechtstelling binnen het territorium van de Republiek van 1597 naar 1603 en van Schoonhoven naar Nijmegen. Latere auteurs hebben dit enigszins anachronistische gebruik overgenomen. Volstond Schöffner met een verwijzing naar Kemperink, Van Kruysdijk meende in haar tot artikel omgewerkte doctoraalscriptie geschiedenis met de processen te 's-Heerenberg, al gesignaleerd door Molhuijsen, een nog latere datum gevonden te hebben³⁴. Dit veronderstelt eenheid van recht ten tijde van de Republiek; omdat er in werkelijkheid alleen rechtsverscheidenheid was³⁵, moet de datum van het laatste 'heksenproces' dan ook voor ieder gewest een andere zijn. In Holland en Zeeland, die beide de Hoge Raad erkenden, was het wellicht 1608. Maar in de stad Utrecht werd nog in 1614 een vrouw door de scherprechter wegens toverij onderzocht³⁶. Of het Hof van Gelre enige zeggenschap had bij de processen in 's-Heerenberg en Bredevoort in respectievelijk 1605 en 1610 zou nader bestudeerd kunnen worden – in ieder geval bevinden de processtukken zich in andere archieven³⁷. De drost van Twente liet nog in 1618 enkele vrouwen op verdenking van toverij gevangen nemen³⁸. En in 1623 werd aan boord van de Mauritius meester Jacob Vegeer, opperbarbier en chirurgijn, ter dood gebracht omdat hij een verbond met de duivel zou hebben gesloten³⁹. Zorgvuldige doorname van de archieven zou nog tot andere regionale einddata kunnen leiden.

³³ Scheltema (1828) 252-253, 259 vermeldde twee Gorkumse processen, beide gebaseerd op Voetius, doch waarschijnlijk is het er maar één, vgl. Fruin (1905) 26. W.F. Emck Wz. gaf in de *Kroniek van Gorinchem; geschiedkundige en andere aantekeningen in chronologische volgorde* (Gorinchem 1929) 68, als datum der verbranding 29 mei 1608. Mogelijk is dit slechts de datum waarop het vonnis uitgesproken werd en is Anna Jansdr. daarna door de Hoge Raad vrijgesproken. Haar bekentenis en getuigenverklaringen bevinden zich op het Gemeentearchief Gorinchem, r.a. inv. nr. 32, 134-141 – met dank aan A.J. Busch voor het ter beschikking stellen van de stukken.

³⁴ Kemperink (1957) 218-219; Schöffner (1973) 233; Van Kruysdijk (1981) 51-52.

³⁵ J.Ph. de Monté ver Loren en J.E. Spruit, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (Deventer 1982⁶) 17, 114. De rechtsverscheidenheid betreft zowel organisatie, als rechtspraak en wetten.

³⁶ Vijverberg (1972) – geen paginanummer, hij verwijst naar: Gemeentearchief Utrecht, crim. stukken 2 S2244, dd. 22 juli 1614.

³⁷ 's-Heerenberg was een heerlijkheid met, zoals blijkt, eigen hoge jurisdictie; de stukken bevinden zich in het grafelijke archief van Berg, zie Molhuijsen (1859) 205; Frijhoff (1984) 397. Bredevoort was destijds in pandschap uitgegeven en verantwoording schuldig aan de pandvrouw of -heer; de processtukken bevinden zich in het Fürstliche Salm-Salmsche Privatarchiv te Anholt, zie Stegeman (1927, 1939).

³⁸ Jonker (1922), Snuif (1921) – het laatste bericht ook in: C.J. Snuif, *Verzamelde bijdragen tot de geschiedenis van Twenthe* (Amsterdam 1930) 331-332.

³⁹ De Feyfer (1966).

Hoewel Scheltema's einddata gecorrigeerd kunnen worden en dat tevens de aandacht vestigt op historische jurisdicties en regionale faseverschillen, blijft toch het eind van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw een relatief vroege periode voor het beëindigen van veroordelingen wegens toverij. De verklaringen die hiervoor sinds Scheltema naar voren zijn gebracht zijn, zoals al aangestipt, redelijk eenstemmig: precies in die kringen van juristen waar over 'heksenprocessen' besloten werd, was het 'bijgeloof' op zijn retour. Dit werd overigens alleen enigszins onderbouwd voor Holland en Zeeland, met de Leidse Universiteit als rationalistisch middelpunt. Leidse professoren stelden in 1594 een verklaring op waarin ze de waterproef als bewijs voor toverij afwezen op grond van het onnatuurlijke karakter. De hoogleraar Tuining verklaarde zich bij de vertaling van Scots *Discoverie of Witchcraft, Ontdec-king van tooverij*, in 1609 een tegenstander van de processen tegen tovenaars en zijn leerling Cats had dat al vroeg in de praktijk gebracht⁴⁰.

Een tweede element in de verklaring ontleende Scheltema aan de Utrechtse hoogleraar Voetius, die op de geringe kerkelijke invloed op de rechtspraak had gewezen. Zoals Fruin dat aan de hand van dezelfde bron nogmaals onderschreef, betekende dat geenszins dat de wereldlijke elite niet langer in toverij geloofde, maar dat er grote twijfels bestonden over de mogelijkheid toverij als misdaad te bewijzen⁴¹. Deze niet onbelangrijke specificatie, die echter wel nadere fundering behoeft, bleef vervolgens op de achtergrond. Huizinga, die in de jaren dertig van deze eeuw diverse malen het belang van de vroege beëindiging onderstreepte, maar er zelf geen onderzoek naar deed, beperkte zich in zijn verklaring tot de rol van 'een verlichten en humanen magistraat,' een klasse die in tegenstelling tot het volk en de hervormde predikanten 'er niet meer aan geloofde'⁴². Schöffner verhief een veertig jaar daarna deze verklaring tot een feit en zocht vervolgens naar verder gaande hypothesen. Door de materiële welvaart bestond er een betere sociale zorg, onderwijs, orde en veiligheid, zodat 'heksenvervolgingen' niet meer nodig waren. 'Maar,' zo vervolgde Schöffner, 'misschien is nog belangrijker geweest: het toen onmiskenbaar en onomkeerbaar geworden overwicht van de stad op het platteland; de overwinning van de 'open' stadscultuur op de beschavingsvormen van de gesloten agrarische gemeenschappen. Een 'burger-

⁴⁰ Scheltema (1828) 250-252, bijlage V. Vgl. J.M. van Bemmelen, *Universiteit en strafrecht* ('s-Gravenhage 1954) 5-8, waarin geen nieuwe informatie. Tot nu toe is het Leidse advies het enige voorbeeld van een Hollands 'Gutachten' (vgl. Schormann 1977). Of dit een uiting van verregaande 'verlichting' was, valt te betwijfelen, aangezien ook juristen die zich een voorstander van 'heksenprocessen' toonden dit bewijs als 'bijgelovig' verwierpen; zie o.a. Dresden-Coenders (1983) 199.

⁴¹ Fruin (1905) 27.

⁴² J. Huizinga, 'Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw', *Verzamelde werken* 2 (Haarlem 1948) 461; gelijksoortige opmerkingen in zijn 'Erasmus', *Verzamelde werken* 6 (Haarlem 1950) 184-185, en in 'Nederland's geestesmerk', *Verzamelde werken* 7 (Haarlem 1950) 284. Met dank aan Anton van der Lem voor de verwijzingen.

lijk' bestuur en een door die 'burgers' beheerste rechtspraak kon ook op het platteland tot gelding komen'⁴³.

Om dit complex van vooronderstellingen en hypothesen te kunnen ontfaan is het nodig verder terug te gaan dan de 'heksenprocessen' en toverij als uitgangspunt te hanteren. We moeten er namelijk onder andere rekening mee houden dat de 'schuld' van de 'heksenprocessen' niet alleen bij de toenmalige 'rechters' lag, maar tevens bij diegenen die meenden betoverd te zijn en daarvoor een remedie zochten. Dit afdoen als 'bijgeloof' verhindert een beter inzicht in de soms tot veroordelingen leidende historische verhoudingen en opvattingen. De volgende paragraaf is gewijd aan een korte schets van de inhoud van toverij, daarna zal ik aandacht besteden aan de juridische contexten.

Toverij

De moeite die de juristen vanaf omstreeks 1600 schijnen te hebben gehad met de bewijzen van daadwerkelijke betoveringen is ook voor de hedendaagse onderzoeker nog aanwezig. Het enige houvast dat we voor het signaleren van toverij hebben is het schriftelijk vastgelegde en overgeleverde woordgebruik. In dit licht is het meest opvallende aspect in de geschiedschrijving van de 'heksenprocessen' wel het feit dat het contemporaine woordgebruik niet geproblematiseerd werd. In de teksten van de vonnissen tegen 'heksen' komt het woord 'heks' namelijk niet voor. Men procedeerde tegen *tovenaars*, *toveressen*, *waarzeggers*, *duivelbanners* of *weerwolven*. Daarbij zijn twee soorten toverij te onderscheiden, kwaad- en goedaardige.

De kwaadaardige toverij, die destijds ook wel aangeduid werd met het Latijnse woord *maleficium*, kon in diverse vormen voorkomen. Het was een verklaring voor anderszins onbegrijpelijke kwalen van mens, dier of gewas, die soms de dood ten gevolge hadden. Ook was het een poging om vooral alledaagse mislukkingen bespreekbaar en zodoende behandelbaar te maken. Eén van de oudste vormen was de zogenaamde 'molkentoverij', waaronder het aan toverij geweten mislukken van de boterbereiding of droogstaan van koeien begrepen werd. Eveneens kon de bierbereiding door toverij mislukken en in de kuststreken treffen we betovering van de visvangst aan. Onder de slachtoffers van toveressen vinden we ook relatief veel kinderen, terwijl de weinige weerwolven het daarentegen voornamelijk op vee hadden voorzien. Hoe een betovering in haar werk ging is slechts sporadisch overgeleverd: voor het uitoefenen van schadelijke invloed schijnt aanwezigheid en kijken soms voldoende

⁴³ Schöffner (1973) 234-235. Vgl. Soly (1981) 118, 126, die de verklaringen zoekt in religieuze factoren en in een grotere zelfstandigheid van 'de vrouw' zonder zich zelfs maar op de hoogte te hebben gesteld van gepubliceerde processen.

geweest te zijn; iets tastbaarder was aanraken of het toedienen van een soort vergif⁴⁴.

Rees het vermoeden van betovering, dan konden er eigenmachtig tegenmaatregelen genomen worden, of er kon professionele hulp ingeroepen worden van een duivelbanner of een waarzegger. Vaak zien we dat beide mogelijkheden plaatsvinden. De professionele onttoveringsdeskundigen schrokken er niet voor terug, in hun diagnose op toverij te wijzen en gaven ook raad betreffende tegenmaatregelen. Deze varieerden van algemene beschermingsmaatregelen, vaak van katholieke signatuur, tot specifieke onttoveringsrituelen waarbij de veronderstelde toveres of tovenaar gedwongen werd het slachtoffer te zegenen⁴⁵. Schadelijke toverij werd doorgaans aan vrouwen toegeschreven, hetgeen niet inhoudt dat mannen er niet toe in staat werden geacht. Een onderzoek naar de relatie tussen type betovering en de sociaal-culturele kenmerken van een kwaadaardige tovenaar/toveres zou misschien frappante resultaten kunnen opleveren. Tevens is het van belang meer inzicht te krijgen in het keuzemoment; het toeschrijven van ziekte of ongeluk aan toverij zal gerelateerd zijn aan de beschikbare interpretaties en hun effectiviteit. Tovenaars of toveressen die schadelijke toverij zouden bedrijven werden meestal dicht bij hun slachtoffers gesitueerd. Dit roept vragen op naar de sociale verhoudingen tussen beiden en de effecten van een betichting voor de desbetreffende samenleving. Aan de hand van het thans bekende gepubliceerde materiaal zijn daar echter nauwelijks uitspraken over te doen⁴⁶.

Bij de ondervragingen van personen die van maleficium verdacht werden, treedt zonder uitzondering een duivel op als aanstichter van het kwaad. In de Noordnederlandse processtukken blijft de rol van deze figuur evenwel beperkt; hij sluit een sexueel bekrachtigd individueel verbond en levert middelen voor betoveringen. Een uitgebreide sabbat wordt nergens vermeld, alleen een 'dans' waarbij het onduidelijk is of

⁴⁴ Deze inhoudelijke aspecten van toverij zijn voornamelijk te vinden in die publikaties waarin tekstuitgaven van processtukken zijn opgenomen of waarin de processtukken op de voet zijn gevolgd, o.a. Rollin Couquerque (1899); Stegeman (1939); De Bot (1951); Kemperink (1957); zie ook de artikelen in deze bundel. Daarbij zijn met name de oorspronkelijke aanklachten over betoveringen en de getuigenverklaringen van belang, aangezien bij de ondervragingen en vonnissen geen onderscheid werd gemaakt tussen betoveringen en duivelsverbond. Een andere tot nu toe nauwelijks onderzochte bron voor betoveringen vormen smaadprocessen, zie noot 54.

⁴⁵ In dit opzicht verdienen de processen tegen waarzeggers en duivelbanners nader en nauwkeuriger onderzoek, o.a. voor wat betreft de vraag of professionele onttoveraars ook beschuldigd konden worden van schadelijke toverij, vgl. Robert Muchembled, *Culture populaire et culture des élites dans la France moderne (XVe-XVIIIe siècles)* (Paris 1978) 113-114.

⁴⁶ Aanzetten daartoe wat betreft het midden van de zeventiende eeuw in de artikelen van De Waardt, en Priester en Barske; voor het eind van de achttiende eeuw: De Blécourt – alle in deze bundel.

die in aanwezigheid van een duivel geacht werd plaats te vinden⁴⁷. Ook deze problematiek vergt nader onderzoek. Hier zou ik de hypothese willen opwerpen dat de verhalen over de rol van de duivel hoofdzakelijk deel uitmaken van een intellectuele constructie, die nauwelijks wortels had in de opvattingen over betoveringen van de direct betrokkenen en daar ook geen onmiddellijke invloed op uitoefende. Voor zover men via de kerk met de figuur van de duivel bekend was, liet men hem optreden naast en niet in gesprekken over toverij. Ter ondersteuning kan alvast gewezen worden op het feit dat de duivel nooit figureert in een oorspronkelijke aanklacht en dat zijn uitbanning in eerste instantie een kerkelijke aangelegenheid schijnt te zijn geweest⁴⁸.

Met de duivelbanner zijn we aangeland bij de goedaardige toverij. In de geschiedschrijving van de 'heksenprocessen' is het nimmer als probleem onderkend dat waarzeggers, wikkers en duivelbanners ook werden aangeduid als tovenaars⁴⁹. Hun activiteiten verschilden echter duidelijk van die der schadelijke tovenaars. Behalve bij een betovering kon een waarzegger hulp bieden bij het terugvinden van verloren of gestolen goederen. Hij of zij schouwde ook in de toekomst, bande geesten, of voerde genezingen uit. Van het aantal thans bekende waarzeggers is het grootste deel mannelijk, al kunnen er per tijd en plaats accentverschuivingen optreden⁵⁰. Veelal zwierven ze rond en in dat opzicht zijn ze dan ook als groep te onderscheiden van de kwaadaardige tovenaars, toveressen en de betoverden. Ten dele is dit sociale verschil eveneens bij de gevestigde waarzeggers waar te nemen, daar zij van ver uit hun omgeving werden geraadpleegd. Vóór de reformatie is deze groep in tweeën te delen. Men kende officiële, namelijk kerkelijke duivelbanners en niet erkende waarzeggers. Beiden pasten katholieke of katholiek getinte rituelen toe, uiteenlopend van het gebruik van wijwater en het Sint Jansevangelie tot toverboeken. Daarnaast komen we technieken tegen

⁴⁷ Zie voor de ontwikkeling van het sabbatconcept elders in West-Europa: Norman Cohn, *Europe's inner demons* (St. Albans 1976). Over het dansen hier o.a.: Koning (1870) 273 en Gerbenzon (1985) bijlage; Rollin Couquerque (1899) 355-356; Jonker (1922) 220-221; Stegeman (1939) 223; de Bot (1951); De Blécourt, *Noord-Brabant* (1980) 175-181. De vraag rijst hierbij of de ondervraagden niet naar actuele ervaringen verwezen, vgl. David Meili, *Hexen in Wasterkingen* (Basel 1980).

⁴⁸ Zie verder: Frijhoff (1984). Inzicht in het noemen van de duivel in andere contexten dan toverij is gewenst.

⁴⁹ Vgl. Gustav Henningsen, 'Witchcraft in Denmark', *Folklore* 93 (1982) 133: 'It is also significant that the cases that have been regarded as the first witch-trial records in Denmark are in fact not actually witch-trials but cases against "clever" men and women.' Bij herbeschouwing blijkt ook een aantal Noordnederlandse tovenaars en toveressen slechts veroordeeld te zijn wegens goedaardige toverij.

⁵⁰ In het vijftiende-eeuwse Utrecht waren vrouwen in de meerderheid, zie Berents, *Misdaad* (1976) 120; in Friesland waren het in de zestiende eeuw hoofdzakelijk mannen (Roorda 1948), evenals in Deventer en in Gelre. De officiële kerkelijke contra-magie werd vanzelfsprekend door mannen beoefend en na de reformatie treffen we dientengevolge voornamelijk mannelijke waarzeggers en duivelbanners aan.

als het draaien van een spil of het rondgaan met netten. Het voornaamste verschil tussen de duivelbanners en de waarzeggers is dat de eersten niet strafbaar waren en de laatsten wel, hetgeen een van de redenen vormt van het ambulante bestaan van de waarzeggers. Na de reformatie trad men zowel op tegen (voormalige) priesters die duivels banden en andere (goedaardige) toverij bedreven als tegen de waarzeggers die niet direct een kerkelijke achtergrond hadden⁵¹.

Het is van belang de beide soorten toverij uit elkaar te houden, zowel qua inhoud als qua (al dan niet toegeschreven) beoefenaar. Beide soorten vulden elkaar aan, waren afhankelijk van elkaar en konden mede daardoor blijven bestaan. Een enkele maal kan het zijn voorgekomen dat een waarzegger of duivelbanner van schadelijke toverij werd beschuldigd, maar dat was zeker niet bij voorbaat zo. Het onderscheid tussen beide soorten toverij is gerelateerd aan een waarderingselement op het niveau van wat grofweg wel 'het volk' is genoemd en het ligt voor de hand dat genezers in het algemeen niet als kwaadaardig werden beschouwd. De vraag kan gesteld worden of het onderscheid ook in juridische zin aanwijsbaar is.

De rechtspraak

Juridisch materiaal vormt een van onze belangrijkste bronnen voor de bestudering van toverij. Het is te verdelen in drie soorten: wetteksten, commentaren daarop en stukken die betrekking hebben op de actuele rechtspraak. Onder de laatste vinden we de teksten van smaadprocedures, onderzoeksverslagen bestaande uit informaties, getuigenverklaringen en bekentenissen, brieven, vonnissen en rekeningen. Geen van de drie soorten bronnen is uitputtend en systematisch onderzocht en in de publikaties over 'heksenprocessen' ligt de nadruk op vonnissen in processen tegen tovenaars.

In de Noordelijke Nederlanden alsook later in de Republiek bestond er, zoals reeds is opgemerkt, geen eenheid van recht. De verschillende gewesten kenden een eigen rechtssysteem met eigen, lang niet altijd vastgelegde wetten en procedures. Steden en heerlijkheden bezaten ook een eigen jurisdictie. In de diverse rechtscolleges werd er recht gesproken door niet gespecialiseerde ingezetenen van de streek of stad. Ambtenaren als een drost, schout of ambtman fungeerden enkel als voorzitter en uitvoerder van het vonnis. Specialisering en een zekere mate van overkoepeling ontstond halverwege de zestiende eeuw toen in verschillende gewesten Hoven van Justitie werden opgericht⁵². Deze omstandigheden

⁵¹ Zie voor (gereformeerd) kerkelijk optreden tegen waarzeggers, duivelbanners, geesteskijkers, handlezers, e.d.: J. Reitsma en S.D. van Veen, *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620* (Groningen 1893-1899) met indices.

⁵² Deze summier schets is gebaseerd op De Monté ver Loren (zie noot 35).

vormen de andere reden (zie blz. 7) waarom een onderzoek naar toverij het beste regionaal of lokaal kan beginnen. Binnen de verschillende rechtsgebieden moet een onderscheid gemaakt worden tussen de hoge en de lage rechtspraak. Toverij ressorteerde – althans in de zestiende eeuw – als halsmisdadig onder de hoge rechtspraak, dat wil zeggen dat vonnissen tegen tovenaars (zowel de kwaad- als de goedaardige) enkel geveld konden worden door tot hoge rechtspraak bevoegde instanties. Maar toverij kon ook voor een nedergericht gebracht worden, met name waar het betichtingen betrof die *accusatoir*, door middel van een smaadproces werden afgehandeld.

In tegenstelling tot andere misdaden was het bij (schadelijke) toverij vrijwel onmogelijk de dader op heterdaad te betrappen. De eerste uiting betrof dan ook niet de daad zelf maar de benoeming ervan, daarna volgde pas het 'bewijs'. Bij de aloude accusatoire rechtsgang lag het juridische bewijs (dat niet identiek geweest schijnt te zijn met het magische 'bewijs'⁵³) bij de beschuldiger, dat wil zeggen bij degene die, in het geval van schadelijke toverij, de verdenking onder woorden bracht. Voor de betichte 'tovenaar' of 'toveres' lag dan de mogelijkheid open om voor de rechtbank herstel te eisen van de door betichting aangetaste goede naam en eer. In de praktijk kwam het er meestal op neer dat de betichter de woorden introk en de vastgestelde boete betaalde – pogingen om de woorden waar te maken zijn mij niet bekend⁵⁴. De professionele beoefenaars van goedaardige toverij zullen eerder tot de verdedigende partij behoord hebben, want waarzeggerij en dergelijke vielen immers wel te bewijzen.

Processen tegen kwaadaardige tovenaars⁵⁵ konden pas gevoerd worden toen naast het accusatoire het *inquisitoire* systeem ontstond. Aan de voorheen passieve ambtenaar werd daarbij namelijk de mogelijkheid geboden zelf onderzoek te doen en, wanneer er voldoende aanwijzingen waren geleverd, pogingen in het werk te stellen met de bekentenis van de misdadiger het ultieme bewijs te leveren. Daarvoor gebruikte hij de diensten van een beul, maar niet ongelimiteerd. Er zijn aanwijzingen dat bij de eerste inquisitoire processen adviezen werden gevraagd over

⁵³ Het betrof dan ook twee verschillende interpretaties van de misdaad; voor het bewijzen van een betovering waren andere middelen nodig dan voor het bewijzen van een duivelsverbond. Desondanks overlaptten de bewijsvoeringen elkaar soms gedeeltelijk en zien we dat de overheden ook gebruik konden maken van kerkelijke rituelen of zelfs waarzeggers, bijv.: Hansen (1901) 589-590; Nanninga Uitterdijk (1876) 230-232; Van Schevichaven (1899).

⁵⁴ Zie Gerbenzon (1985) 8-9; Groenhuis (1983); De Blécourt (1984); De Waardt (1986); Van Hasselt (1807) 493-497; Scheltema (1828) 130; Van Aутtenboer (1968) 34, voor zestiende-eeuwse smaadprocessen in respectievelijk Groningen, Drenthe (2x), Veluwe, Betuwe, Enkhuizen en Brabant.

⁵⁵ Het is verleidelijk om in plaats van deze omschrijving het woord 'heksenprocessen' te gebruiken. Behalve dat dit anachronistisch zou zijn, maakt het ook het internationale woordgebruik complexer. Vgl. bijv. Schormann (1977) 2, waarin 'Hexenprozess' o.m. verwijst naar duivelsverbond en 'Zaubereiprozess' naar schadelijke toverij.

de te volgen procedures en het moet dus theoretisch mogelijk zijn de spreiding van de rechtspraktijk inzake schadelijke toverij van bank tot bank te traceren⁵⁶. Gedurende de hele zestiende eeuw kwamen beide soorten procedures overigens naast elkaar voor: bij een smaadproces kan een inquisitoire procedure in werking gezet worden en bij een inquisitor proces werden soms ook bewijzen verlangd van een betichter⁵⁷.

Behalve de overgeleverde processtukken geven de enkele wetteksten een indicatie van de praktijk. Op ongefundeerd schelden stonden boetes, schadelijke toverij werd indien bewijsbaar gestraft met verbranding en waarzeggers trof doorgaans verbanning⁵⁸. Hoe de kerkelijke rechters tegenover toverij stonden is nog amper bekend; mogelijk gold de aandacht van de bisschoppen en dekens in hoofdzaak de waarzeggers⁵⁹. Een wat zwakke aanwijzing in die richting levert ook het feit dat na de reformatie de gereformeerde kerk op gewestelijk niveau fel uithaalde tegen deze lieden. Zoals vermeld impliceerden de predikanten dan eveneens katholieke geestelijken en hun 'superstitieuze praktijken'.

Gezien de juridische contexten van de overgeleverde berichten aangaande toverij heeft een meer preciese uitwerking van de relaties tussen de diverse rechtspraken en de daarbij behandelde toverij een hoge prioriteit. Verklaringen over het voorkomen en verdwijnen van processen tegen van schadelijke toverij verdachten zullen mede hierop gebaseerd moeten zijn. Maar het is ook noodzakelijk rekening te houden met het feit dat andere toverijprocessen, zoals die tegen wikkers en duivelbanners en zoals de smaadprocessen, nog lang na het begin van de zeventiende eeuw werden gevoerd. Bij een continuering van toverij zal immers de reden van het verdwijnen der verbrandingen vooral bij de 'rechters' gezocht moeten worden.

⁵⁶ Hansen (1901) 589-590; Van Heiningen, *Tussen Maas en Waal; 650 jaar geschiedenis van mensen en water* (Zutphen 1971) 60-62 bevatten voorbeelden waarin plaatselijke gezagsdragers aan andere of hogere rechtsinstanties om advies vragen. In het algemeen vormen rechtsfilialies waarschijnlijk een niet onbelangrijk element in de verklaring van de aard en de verspreiding van de procesvoering.

⁵⁷ Voorbeelden bij: Gerbenzon (1985) en artikelen in deze bundel (Spaans, Gijswijt-Hofstra, De Waardt); zie verder o.a. Van Veen (1913); Molhuijsen (1859) 205-207; Nanninga Uitterdijk (1876) 230-232; Jonker (1922).

⁵⁸ Feith (1859) 45-47; Roorda (1948) 1-2; De Blécourt (1984) 234 en (1986) noot 8; Molhuijsen (1859) 204; Frijhoff (1984) 399; Dodt van Flensburg (1846) 93-94. De invloed van wetten en ordonnanties van Karel V en Philips II – zie o.a. Hansen (1901) 342; Scheltema (1828) 146; Hermans (1848) 695-700 – in dit verband zou nader onderzocht kunnen worden, vgl. De Monté ver Loren (1982) 221.

⁵⁹ Zie o.a. S. Muller Fz., 'Mandamenten van de Bisschop Aernt van Hoern tot handhaving der kerkelijke tucht 1372-1375', *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 17 (1889) 128; S. Gratama, *Drentsche rechtsbronnen uit de 14e, 15e en 16e eeuwen* ('s-Gravenhage 1894) 55; J. Habets, 'Een stuk over het sendgerecht te Maastricht', *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg* 25 (1888) 425.

Een ander verklaringsmodel

Een deel van de verklaring voor Scheltema's stellingen is nu, zij het voorlopig, te geven.

In algemene zin kunnen we stellen dat het vóórkomen van de processen samenvalt met veranderingen op juridisch, kerkelijk en staatkundig gebied. Er is een gedegen overzicht van de rechtspraktijk, juridische organisatie en (eventuele) wetteksten in de diverse jurisdicties nodig om op het punt van de juridische veranderingen duidelijke uitspraken te doen en die vervolgens te relateren aan de kerkelijke en staatkundige geschiedenis. Het laat zich echter aanzien dat zowel de restricties bij de inquisitoire processen als de accusatoire processen mogelijke excessen in de kiem hebben gesmoord. Daartoe droeg zeker de zwakke ontwikkeling van het sabbatconcept bij. Vragen tijdens de tortuur naar medeplichtige duivelaanhangers zijn maar in enkele processtukken aan te treffen en de antwoorden vormden waarschijnlijk niet overal voldoende aanleiding voor volgende processen. Er trad nauwelijks een sneeuwbal-effect op en nieuwe processen begonnen vaak weer met een klacht over een betovering.

Uitgaande van persoonlijke betoveringen kan het vooral elders figurerende diabolisme gezien worden als een met name door de daar rechtsprekende elite gehanteerd interpretatiemodel. Binnen bestaande sociale verhoudingen en een overwegend inquisitoir rechtssysteem kon dat leiden tot massaprocessen. Op de vragen waarom de rechters hier minder gevoelig waren voor diabolisme en waarom rechtssystemen en procesgang massaprocessen verhinderden, kan pas na uitgebreider onderzoek antwoord gegeven worden. Mogelijk zijn er samenhangen aan te wijzen met lokale bestuurlijke autonomie, het ontbreken van een centrale overheid en een geringe integratie van kerkelijke en wereldlijke rechtspraak. Maar deze factoren kunnen even goed de veroordelingen van tovenaars hebben bevorderd⁶⁰.

De stopzetting van de processen tegen kwaadaardige tovenaars ten tijde van de pas onstane Republiek zal in verband staan met een centrale juridische factor (tenzij men ervan uit wil gaan dat er zich in de diverse jurisdicties onafhankelijk van elkaar dezelfde veranderingen voltrokken). Die centrale factor kan een gemeenschappelijke juridische opleiding zijn, maar ook een toenemende convergentie van de verschillende wijzen van rechtspraak, een meer gecentraliseerd rechtssysteem, of een combinatie van deze drie factoren. Of er sprake was van 'verlichte' rechters en een grotere nadruk op het empirische bewijs van uitgeoefende schadelijke toverij zou nauwkeuriger onderzocht moeten worden. Wel is het opvallend dat in dezelfde tijd de predikanten in de synodale vergaderingen sterk aandrongen op het tegengaan van de 'superstitieu-

⁶⁰ Vgl. Gijswijt-Hofstra (1972); Schöffers (1973); Frijhoff (1983) en Gerbenzon (1985).

ze' praktijken van waarzeggers en duivelbanners – een groep waartegen de vonnissen juist niet werden afgeschaft en waarvan de (mis)daden veel eenvoudiger te bewijzen waren. Tenslotte kunnen er bij de rechters argumenten van maatschappelijke aard hebben meegespeeld. Voor de onderdrukking van naar aanleiding van betoveringen ontstane onrust waren verbrandingen echter niet noodzakelijk; mogelijk ging men ervan uit dat smaadprocessen en verbanningen van waarzeggers in dit opzicht voldoende effect sorteerden.

De houding van rechtbank en kerk ten aanzien van toverij is behalve als direct onderwerp van onderzoek ook van belang voor de kennis van de achterliggende toverij. Toverijgevallen die niet tot een proces of een vermaning leidden zijn immers nauwelijks overgeleverd. Bovendien zal de strafbaarheid van zowel toverij als het ongefundeerd betichten daarvan een wezenlijk onderdeel zijn geweest van de alledaagse ervaring. We kunnen betoveringen en de reacties daarop dan ook niet beschouwen (en bestuderen) als losstaande verschijnselen maar slechts als een fase in een reeks van gebeurtenissen die uiteindelijk tot processen voerde. Een verklaringsmodel voor die processen dient dan ook componenten te bevatten die het ontstaan en de effecten van een klacht of een betichting begrijpelijk maken. Naast de aanwezige culturele mogelijkheid om tegenslagen en mislukkingen als resultaat van een betovering te interpreteren vormen de (wisselende) sociale verhoudingen op plaatselijk niveau een belangrijke component. Met het aanwijzen van een kwaadaardige toveres of tovenaar werd tevens de houding tegenover een persoon uit de naaste omgeving opnieuw gedefinieerd. Ook in dit opzicht ligt er nog een heel onderzoeksterrein braak. Toverijprocessen vormen hierin uiteindelijk maar één facet. Het verlaten van het 'heksenprocessen'-paradigma en de nadruk op de sociaal-culturele produktie van toverij levert niet alleen meer adequate verklaringsmogelijkheden op voor het ontstaan, de frequentie en de beëindiging van processen tegen van schadelijke toverij verdachten, het doet tegelijkertijd het onderwerp van studie veranderen. Het onderzoek kan nu de temporele grenzen van de 'heksenprocessen' overschrijden: toverij en discussies daarover bleven ook na de laatste verbranding voorkomen en zijn zelfs in de twintigste eeuw nog aan te wijzen. De laatste paragrafen van dit artikel hebben de berichtgeving over die toverij tot onderwerp.

Oudewater

Aanwijzingen voor het vóórkomen van toverij na het begin van de zeventiende eeuw zijn waarschijnlijk in ruime mate overgeleverd, maar slechts sporadisch geïnventariseerd en in de hedendaagse versnipperde openbaarheid gebracht. Dit betreft zowel de abstracte opvattingen over toverij als de specifieke gevallen van betovering en waarzeggerij. Zo zijn er 'in de 16de en 17de eeuw tientallen boekwerken, tractaatjes en vlug-

schriften gepubliceerd die het geloof in toverij aanvielen of juist verdeedigen⁶¹, welke nauwelijks zijn bestudeerd. Dagboeken, reisbeschrijvingen of literaire geschriften kunnen eveneens informatie opleveren over de beeldvorming ten aanzien van toverij, in ieder geval bij de auteurs. Voor concrete betichtingen vormen vooral rechterlijke en kerkelijke archivalia een goede bron. De stukken over smaadprocessen of aanzetten daartoe zijn evenals de teksten van processen wegens mishandeling (resultaat van pogingen om iemand tot onttovering te dwingen) en die van processen tegen waarzeggers en duivelbanners nog minder voorwerp van systematisch onderzoek geweest dan de schriftelijke neerslag van 'heksenprocessen'⁶². Hetzelfde geldt voor de notulen van kerkeradsvergaderingen waar men vooral in de zeventiende eeuw, in tegenstelling tot de synodale vergaderingen, ook schadelijke toverij besprak⁶³. Voor berichten uit de negentiende en twintigste eeuw kunnen we naast de mededeling van volkskundigen (zie onder) beschikken over kranteberichten, rechtbankverslagen, plaatselijke aangiften en andersoortig materiaal⁶⁴. Na het voorafgaande zal het niemand verbazen dat het onderzoek zich nog voornamelijk in de fase van materiaalverzameling bevindt en dat de probleemstellingen tenminste in publikaties nog amper zijn geformuleerd.

De zogeheten heksenwaag van Oudewater is één van de weinige onderwerpen waarvoor wel wetenschappelijke en publieke belangstelling bestond⁶⁵, maar ook de gebeurtenissen daar verdienen hernieuwde aan-

⁶¹ De Waardt (1982) 140. Zie ook Wumkes (1909) en G.D.J. Schotel, *Vaderlandsche volksboeken en volkssprookjes van de vroegste tijden tot het einde der 18e eeuw* (Haarlem 1873) 170 vlg.

⁶² O.a. Feith (1864); Roorda (1950); Santema in Poortinga en Santema (1966) 48-54; D. Vermeulen, 'Volksleven, volksgebruiken en volksgeloof op Oud-Vlieland', *Neerlands Volksleven* 23 (1973) 33; K. Reitsma, 'Volkskundig materiaal uit archivalia van Schiermonnikoog', *Neerlands Volksleven* 23 (1973) 93; G.A. Wumkes, *Tusschen Flie en Borne* (Westerschelling 1900) 131-133; Pan (1843/1862); Voges (1939); Haga (1929); *Bijdragen en mededelingen Gelre* (1943) 71-72; Van Petersen (1979); M.W. Maclaine Pont, *Uit de Overbetuwe* (Utrecht/Nijmegen 1896) 20 (dd. 1700); *Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht* 2 (1845) 196-197; A. Tinneveld, 'Vertellers uit de Liemers', *Neerlands Volksleven* 25 (1975) 5-7; Van Drunen (1980); W.C.S. van Benthem Jutting, 'Ets over de zogenoemde aflezingsboeken in het Leidse gemeente-archief', *Jaarboekje voor geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken* 61 (1969) 111; Postma (1952); J. van Haastert, 'Beschouwingen bij de criminele vonnissen van de schepenbank van de stad Breda uit de jaren 1626 tot 1795', *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda, 'De Oranjeboom'* 29 (1976) 79.

⁶³ O.a. Reitsma (1900); S. Cuperus, *Kerkelijk leven der hervormden in Friesland tijdens de republiek* 2 (Leeuwarden/Groningen 1920) 82-87; J.G.C. Joosting & L. Knappert, *Schetsen uit de kerkelijke geschiedenis van Drenthe* (Leiden 1916) 25-27, 100-101; R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam* 2 (Amsterdam 1967) 122-128; Eekhof (1911); Gijswijt-Hofstra (1986).

⁶⁴ Zie voor een topje van de ijsberg: J.W. Staats Evers, *Lijfstraffelijke rechtspleging in Gelderland* (Arnhem 1859) 235-238; Willem de Blécourt, *Volksverhalen uit Utrecht en het Gooi* (Utrecht/Antwerpen 1979) 281-282; Scheltema (1828) bijlage 99-101; M.D. Teenstra, *Stads- en dorpskroniek Groningen, Friesland, Drente* (fotografische herdruk Leeuwarden 1974) 395-402; Pan (1862) 96; Gijswijt-Hofstra (1986).

⁶⁵ De afdeling volkskunde van het P.J. Meertens-Instituut voor volkskunde, naamkunde en dialectologie te Amsterdam heeft ongeveer 25 artikelen hierover geficheerd.

dacht. In Oudewater werden certificaten afgegeven waarop stond te lezen dat een aldaar gewogene in vergelijking met de lichamelijke proporties het juiste gewicht had. Dit impliceerde dat zo iemand zich niet aan kwaadaardige toverij kon hebben schuldig gemaakt. Over het legendarische ontstaan van het gebruik in de zestiende eeuw op instigatie van Karel V bestaan slechts twee, honderd jaar later door Nicolaas Borremans opgetekende verhalen. Deze ondervroeg in het midden van de zeventiende eeuw enkele plaatselijke notabelen, die hem wisten te vertellen dat er vooral lieden uit Keulen, Münster of Paderborn van de Hollandse faciliteit gebruik maakten. Speciaal werden de lotgevallen gememoreerd van een Duitser die bij zijn eerste bezoek in Oudewater gearzeld had zich te laten wegen, maar bij thuiskomst zo van de noodzaak daartoe doordrongen werd dat hij alsnog een tweede bezoek aflegde. Hierna, want te Oudewater werd niemand ooit te licht bevonden, zou hij in zijn eer hersteld en zelfs zijn ondertussen geconfisqueerde goederen hebben teruggekregen. Latere auteurs concludeerden op grond van deze passages dat er voornamelijk vreemdelingen in Oudewater waren gewogen. Baschwitz, die een speciale studie aan dit onderwerp wijdde, schreef zelfs: 'Officieel mochten er alleen buitenlanders in Oudewater aan de weegproef onderworpen worden, ingezetenen des lands werden niet toegelaten tot de waag'. Wel moest hij toegeven dat er uitzonderingen op deze regel werden gemaakt⁶⁶. We kunnen ons afvragen hoe talrijk die uitzonderingen waren. De enige naamlijst van gewogenen, die gepubliceerd werd in 1747, toont namelijk een totaal ander beeld. Van de elf daarop vermelde personen kwam er één uit Münster en één uit Wapenveld bij Heerde, twee waren er afkomstig uit de Achterhoek en zeven uit de directe omgeving van Oudewater. Binnen die laatste groep ligt er een opvallende concentratie van woonplaatsen in het Sticht⁶⁷. Aangezien de 'Nederlandse' wegingen plaatsvonden tussen 1647 en 1729 zal de waag meer een rol gespeeld hebben bij betichtingen en smaadprocedures dan bij processen tegen gewogenen. De lijst is niet compleet en nader onderzoek zal dan ook eerst op aanvulling gericht moeten zijn. Meer dan 150 jaar geleden constateerde Scheltema al: 'daar zijn wel overleveringen van wegingen in 1743, 1754, ja van 1773, maar geene bewijzen. Genoegzaam zeker is het echter, dat in 1754 één man en eene vrouw te *Oudewater* zijn gewogen, waarvan de eerste te *Koesveld* en de laatste te *Telligt*

⁶⁶ *Waer-borg om geen quadhals-gerecht te doen (...) Met een voor-rede van het wegen der toovernaers tot Oudewater* (Amsterdam 1657); Jacobus Scheltema, 'Over het wegen der tooveraars op de Stads waag te Oudewater', *Geschied en letterkundig mengelwerk* 4 (Utrecht 1830) 252-263; Casimir K. Visser, *Van de heksenwaag te Oudewater en andere te weinig bekende zaken* (Lochem 1941).

⁶⁷ G.R. van Kinschot, *Beschryving der stad Oudewater* (Delft 1747) 152-164. Baschwitz (1964) 370, 373 en 378 vermeldde van de eerste gewogene uit Münster in 1644 drie verschillende facetten, zodat men de indruk zou kunnen krijgen dat het drie verschillende wegingen betrof – hij verwarde de datum van de weging met de datum van het afschrift aan Borremans.

in *Munsterland* woonde'⁶⁸. Ondanks de onvolledigheid van de lijst lijkt het toch interessant na te gaan of er een samenhang bestaat tussen de geografische spreiding der gewogenen en mogelijke verschillen tussen het rechtssysteem en sociaal-culturele effecten van betichtingen in Holland en in het Sticht.

Het volkskundige paradigma

De rationalistische benadering van 'heksenprocessen' die bij de historici is aan te wijzen is ook aanwezig in de tijdens de negentiende eeuw verschijnende volkskundige werken over 'volksverhalen'. Bij de laatste is er evenwel een sterker moralistisch element aangezien het 'bijgeloof' de contemporaine lagere standen betrof. Desondanks bestreek het aandachtsveld van de volkskundigen maar heel oppervlakkig de sociaal-culturele negentiende-eeuwse realiteit. Betoveringen werden vooral geïdentificeerd als restanten van een voor-christelijk verleden en de beschrijvingen daarvan stonden zowel in dienst van een romantische reconstructie van die oertijd als van een pleidooi voor meer beschaving⁶⁹.

Het volkskundige paradigma kenmerkt zich door een wisselwerking tussen tekstgerichte benadering en rationalistische en romantische tekstinterpretaties. De uiterlijke structuur blijkt uit de indelingen zoals die werden gebruikt bij de verwerking van de verzamelde voorbeelden. Met de formulering van het volkskundige interpretatiekader werden qua tijd, plaats en auteur uiteenlopende berichten over betoveringen niet alleen ontdaan van hun sociaal-culturele contexten, maar tevens ingepast in een als vaststaand en onveranderlijk opgevat raamwerk dat slechts op nadere invulling wachtte. Zo introduceerde de Utrechtse archivaris L.Ph.C. van den Bergh in zijn *Proeve van een kritisch woordenboek der Nederlandsche mythologie* toverij als een soort (anti-)religie: 'De tooverij heeft (. . .) haren eerdienst, hare plegtigheden, hare bepaalde bedoelingen. Zij erkent de magt van hogere wezens en roept die in; zij eert ze door uitwendige teekenen, eerbewijs, gebed en gezang, dank en offer. Zij heeft hare priesterschap en wijding, hare mysteriën even als de godsdienst (. . .) maar haar aard is oorspronkelijk duister en boos'⁷⁰. Het bewijsmateriaal voor deze bewering bestond uit de invulling van de structuur met fragmentarische, gedecontextualiseerde gegevens die gerangschikt werden onder: terminologie, het 'wezen der heksen en tovenaars' en tenslotte 'de bedrijven', ofwel hun activiteiten.

⁶⁸ Scheltema (1828) bijlage.

⁶⁹ Over de negentiende-eeuwse volkskundigen: A.J. Dekker, '150 jaar Nederlands volksverhaalonderzoek', *Volkskundig Bulletin* 4 (1978) 1-28. Vgl. W.Th.M. Frijhoff, *Cultuur, mentaliteit: illusies van elites?* (Nijmegen 1984) aldaar 21-27.

⁷⁰ L.Ph.C. van den Bergh, *Proeve van een kritisch woordenboek der Nederlandsche mythologie* (Utrecht 1846) 268.

Latere auteurs hebben het paradigma op onderdelen uitgewerkt. Zo verfijnde Nederlands eerste hoogleraar in de volkskunde, Jos. Schrijnen, in het begin van deze eeuw het interpretatiemodel. Hij beschreef 'hekserij' als een relict van een voorhistorisch animisme, een geloof in zielen en demonen, en als voorbeeld van een 'Germaansche mythologie'⁷¹. En in de voornamelijk regionale verzamelingen 'volksverhalen' en 'sagen' bleef de categorisering gehandhaafd of werd deze alleen nader toegespitst⁷². Het theoretische aspect raakte daarbij langzamerhand op de achtergrond. In de jaren dertig werden met de oprichting van het volkskundebureau van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen de verzamelactiviteiten landelijk gecentraliseerd⁷³. Het paradigma veranderde daarmee echter nauwelijks; alleen de kwantiteit van de teksten, bestaande uit ingevulde enquêteformulieren, nam met sprongen toe. De bij het verzamelen steeds belangrijker wordende systematiek kwam echter in praktisch opzicht al snel in botsing met de resultaten van meer dan een eeuw bijgeloofbestrijding. Jan de Vries, voorzitter van de volkskundecommissie en hoogleraar in de germanistiek, merkte in dit verband op: 'Wanneer een folklorist wil weten of men nog in heksen gelooft en middelen weet deze te ontdekken, dan zal hij met zelf navragen weinig succes hebben; de predikant of onderwijzer zullen hem met verontwaardiging antwoorden, dat zulke middeleeuwse praktijken reeds sedert mensenheugenis niet meer in hun gemeente voorkomen'⁷⁴.

Mede op grond van dit soort overwegingen zag het volkskundebureau in het begin van de jaren zestig af van het gebruik van aan lokale notabelen gerichte vragenlijsten en ging men over op een meer directe manier van verzamelen. Uit de resultaten van de toen ingezette veldwerkers – niet wetenschappelijk gevormde tussenpersonen – blijkt dat, althans onder de bejaarde boerenbevolking, het 'volks geloof' nog allerm minst was uitgestorven⁷⁵. Deze late cumulatie van kennis over andere concrete betoveringen en minder gespecificeerde opvattingen over en herinneringen aan toverij ging echter niet gepaard aan enige theoretische reflectie. De sociaal-culturele afstand tussen de volkskundige en 'het volk' werd alleen in praktisch opzicht als problematisch ervaren en

⁷¹ Jos. Schrijnen, *Nederlandse Volkskunde* 1 (Zutphen 1930²) 85-115.

⁷² Over de categorisatie bij Sinninghe, zie De Blécourt (1981) (zie noot 28) 164-165, 179. Vgl. Dekker (1978) 20. Typerend is ook de behandeling bij K. ter Laan, *Folkloristisch Woordenboek* (Den Haag 1949) 73.

⁷³ P.J. Meertens en Maurits de Meyer, *Volkskunde-Atlas voor Nederland en Vlaams-België. Commentaar aflevering 1* (Antwerpen/Amsterdam 1959) 7-10.

⁷⁴ Jan de Vries, *De wetenschap der volkskunde* (Amsterdam 1941) 29.

⁷⁵ E. Heupers (verz.), *Volksverhalen uit Gooi- en Eemland en van de westelijke Veluwe* 1, 2, 3 (Amsterdam 1979, 1981, 1984) als eerste officiële uitgave.

de rationalistische genese van de volkskundige verzamelingen vormde geen serieus punt van beschouwing. Hoewel er ten opzichte van de vooroorlogse interpretatiemodellen een grotere voorzichtigheid in acht werd genomen, had dat geen gevolgen voor de omschrijving van het onderwerp van onderzoek; de volkskundigen bleven zich concentreren op voorbeelden van 'bijgeloof', die onder de noemer 'volksgeleef' hoe langer hoe meer tot een zelfstandige categorie werden gerekend.

Voorlopig valt er ten aanzien van negentiende- en twintigste-eeuwse toverij dan ook weinig meer te constateren dan een wat fragmentarische aanwezigheid, die in eerste instantie samenhangt met de onderzochte bevolkingsgroep en de systematiek van de veldwerkers. Namen van betoverden en 'heksen' zijn niet door iedereen genoteerd en naar contexten van het 'verhaal', meningen of achtergronden van de betrokkenen werd helemaal niet gevraagd. De enorme hoeveelheid teksten van 'volksverhalen' die recentelijk bijeengebracht zijn is desondanks te beschouwen als een van de meer positieve resultaten van de ontwikkeling in de volkskundige bemoeienissen met toverij. Mits aangevuld met contextuele gegevens is het namelijk in principe mogelijk het materiaal te gebruiken voor een reconstructie van de sociaal-culturele produktie van toverij en haar effecten binnen de desbetreffende gemeenschappen.

Continuïteit en discontinuïteit

Ook bij de volkskundigen leidde de notie van 'bijgeloof' niet tot beschrijvingen op concreet, tijd- en plaatsgebonden 'volks'-niveau van toverij als een verklaringsmodel met sociale implicaties. De gerichtheid op als autonoom opgevatte voorbeelden van 'bijgeloof' voerde wel tot tekstuele vergelijkingen. Zolang dit gebeurde ten behoeve van systematisering en catalogisering speelde de factor tijd daarbij geen rol. 'Bijgeloof' was als relict per definitie tijdloos, dat wil zeggen, afkomstig uit een voorchristelijke oertijd. In de volkskundige theorie was een culturele overlevering slechts een relict en als zodanig te beschrijven in archeologische of fysisch geografische metaforen. De sporadische vergelijking tussen de 'hekserij' zoals die uit de teksten van de 'heksenprocessen' naar voren kwam en de 'hekserij' uit de veel latere volkskundige teksten had wel de nadruk op de tijdsdimensie met zich mee kunnen brengen. Maar aangezien de in dit artikel bekritiseerde vooronderstellingen niet werden verlaten leverde zo'n vergelijking nauwelijks bevredigende resultaten op. Wanneer de inhoud van toverijteksten vergeleken werd, kwamen daar hooguit opmerkingen uit voort over de afwezigheid van satanisme in de 'volksverhalen'; met betrekking tot de voorstellingen van toverij op 'volks'-niveau werden er hoegenaamd geen veranderingen geconstateerd⁷⁶.

⁷⁶ Cornegoor (1959); Roeck (1981); maar vgl. Frijhoff (1984).

Gegeven de tekstgerichte paradigmata hoeft ons dat geenszins te verbazen. Nauwgezette bestudering van de in de loop der eeuwen opgestelde teksten kan wellicht inhoudelijke verschuivingen aan het licht brengen, maar voorzover nu bekend zijn betoveringen in grote lijnen inderdaad eeuwen lang hetzelfde gebleven. Op zichzelf is zo'n bevinding interessant genoeg om verder te toetsen en om er een verklaring voor te vinden. Het ziet er echter zeker naar uit dat de inhoudelijke continuïteit van toverij vergezeld ging van contextuele veranderingen. Ook dit is nog amper onderwerp van onderzoek geweest, zodat ik hier slechts mogelijke aandachtspunten kan noemen.

Het woordgebruik heeft zich in ieder geval gewijzigd: (schadelijke) toverij is langzamerhand vervangen door hekserij en betoveringen werden beheksingen – de beide overgangen hoeven niet parallel te lopen. De aanduidingen voor een goedaardige tovenaar, hetzij specificaties hetzij synoniemen, lijken eveneens per tijd en plaats variabel. Tevens zijn er verschuivingen te verwachten in de verschillende betekenissen die aan de woorden toverij, tovenaar of heks (etcetera) werden toegekend. Het hedendaagse beeld van de heks als 'arme oude vrouw' blijkt nu al historisch niet altijd op te gaan, terwijl bijvoorbeeld het idee van een duivelssekte als interpretatiemodel enkel bij specifieke, doch in de loop der eeuwen verschillende groepen op de voorgrond lijkt te hebben gestaan.

Inhoudelijk kan een interpretatie, hetzij op het niveau van betoveringen, hetzij op het niveau van een satanisme, onveranderd zijn gebleven. Het maakt echter wel verschil uit wie de interpretatie waarvoor hanteerde: een gerechtelijk onderzoek in de zestiende eeuw is bijvoorbeeld iets anders dan een wetenschappelijk onderzoek in de negentiende eeuw. Evenzo is het van belang na te gaan of de maatschappelijke posities van tovenaar en betoverde, betichte en betichter wel steeds dezelfde waren: een scheldpartij tussen vooraanstaande mannelijke dorpsbewoners in de zestiende eeuw is niet zonder meer te vergelijken met een scheldpartij tussen maatschappelijk laag gesitueerde vrouwen in de negentiende eeuw. Vanwege de preoccupatie van de volkskundigen met het platteland is er haast niets bekend over negentiende- en twintigste-eeuwse betoveringen in de steden, zodat over een mogelijk toenemende concentratie in een van beide nog geen conclusies zijn te trekken. Behalve op de meer algemene sociaal-economische of geografische gebieden zou er bovendien gelet kunnen worden op de concrete plaats van een betichting, binnenshuis of buitenshuis, openbaar of privé, en op veranderingen in dat opzicht. De inhoudelijke verschillen tussen zestiende- en twintigste-eeuwse betoveringen mogen wellicht miniem zijn, maar zaken als aanduiding, beeldvorming, meningen, betrokkenen, sociale, culturele of economische contexten, situaties, plaatsen, welke gezamenlijk de betekenissen van het begrip toverij bepalen, kunnen wel degelijk gewijzigd zijn. Uiteindelijk brengt dit de studie van 'heksenprocessen' en

toverijteksten naar de processen van toverijoverlevering en kunnen statische paradigmata vervangen worden door dynamische. Het onderzoek naar tovenarij staat hiermee voor een nieuw begin.

Summary

From witch trials to witchcraft

Until recently the study of historical witchcraft in the Netherlands was dominated by Scheltema's paradigm. Local historians published accounts of accidentally discovered witch trials mainly to show their sharp contrast with nineteenth- and twentieth-century rationality. They took little interest in the social and cultural or judicial and economic contexts of witchcraft. Hence their answer to the question of why witch trials were stopped in the early seventeenth century – a comparatively early date – are unsatisfactory.

This essay draws attention to the changing vocabulary of witchcraft, from the different uses of the term 'toverij', which denoted 'white' as well as 'black' witchcraft, to the now prevailing word 'hekserij'. It also stresses the necessity to consider the local and regional judicial practices, consisting of witch trials, trials of cunning men and women, and slander trials. Examples of the last two categories, dating from the seventeenth and eighteenth centuries, are given to indicate a possible continuity in content despite differences in interpretation and context.

Folklorists in the nineteenth and twentieth centuries, by placing witchcraft in a 'civilizing' perspective, thereby focused mainly on witchcraft as legend. Their texts, as well as those from judicial and ecclesiastical sources, should be augmented with information about their contexts. Together, they could be used to generate systematic local and regional studies of the cultural and social production and reception of witchcraft and witchcraft accusations, extending from the Middle Ages to the present day.

Literatuur

Deze lijst bevat boeken en artikelen die voornamelijk Nederlandse toverij tot onderwerp hebben; andere publikaties zijn volledig in de noten vermeld.

- Baschwitz, Kurt, *Heksen en heksenprocessen; de geschiedenis van een massawaan en zijn bestrijding* (Amsterdam 1964). Vertaling van: *Hexen und Hexenprozesse* (München 1963).
- Bekker, Balthasar, *De betoverde weereld, zynde een grondig onderzoek van 't gemeen gevoelen aangaande de geesten, derselver aart en vermogen, bewind en bedryf: als ook 't gene de menschen door derselver kragt en gemeenschap doen* (Amsterdam 1691).
- Bezemer, W., 'Een heksenproces te Rotterdam in 1566', *Oud-Holland* 11 (1893) 255-256.
- Blécourt, Willem de, 'Betoverd en behekt', *Neerlands volksleven* 33 (1983) 168-190.
- Blécourt, Willem de, 'Notities over toverij in het zestiende en zeventiende eeuwse Drenthe', *Ons waardeel* 4 (1984) 231-236.
- Blécourt, Willem de, 'Meppelse toverij aan het eind van de achttiende eeuw' – *deze bundel*.
- Bot, H. de, *Van heksen en weerwolven in 1595* (Rotterdam 1951).
- Cornegoor, R.J.C., 'Heksen in het volksgeloof', *Neerlands volksleven* 9 (1959) 161-164. [Dodt van Flensburg, J.J.] 'Tooverij in het Sticht', *Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek van Utrecht* 8 (1842) 386-389.
- Dresen-Coenders, Lène, *Het verbond van heks en duivel; een waandenkbeeld aan het begin van de moderne tijd als symptoom van een veranderde situatie van de vrouw en als middel tot hervorming der zeden* (Baarn 1983).
- Drunen, S.H. van, 'Kollen en protocollen', *Oud-Alkmaar* 4 (1980) 335-339.
- Eekhof, A., 'De draaiende teems en de draaiende bijbel, twee vormen van godsoordeel', *Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis* NS 8 (1911) 205-232.
- Ernstede, E.J.Th.A.M. van, *Heks en seks in Nederland* (Deurne 1970).
- Evers, Ingrid M.H., 'Een Maastrichts heksenproces in 1612, bronnenuitgave met commentaar', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 120 (1984) 201-244.
- Evers, Ingrid M.H., 'Maaslandse heksenprocessen. Honderd jaar Limburgse regionale geschiedschrijving' – *deze bundel*.
- Feith, H.O., 'Bijdrage tot de geschiedenis der heksenprocessen in de provincie Groningen', *Bijdragen voor vaderlandse geschiedenis en oudheidkunde* NR 1 (1859) 43-68.
- Feith, H.O., 'Iemand van tooverij verdacht te Middelstum gevangen genomen', *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde inzonderheid van de provincie Groningen* 1 (1864) 135-136.
- Feyfer, H.J., 'Het vonnis over meester Jacob Vegeer', *Neerlands volksleven* 16 (1966) 49-53.
- Froger-Aldenbergh, J.J., *Heksenprocessen* (ongepubliceerde scriptie Rijksuniversiteit Leiden, 1979); aanwezig op Gemeentearchief Delft.
- Fruin, Robert, 'Het geloof aan wonderen', *Verspreide geschriften* 10 ('s-Gravenhage 1905) 1-37.
- Frijhoff, Willem, 'Kerk en heks: troebel water', *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 25 (1983) 100-116.
- Frijhoff, Willem, 'Satan en het magisch universum; raakvlakken, wisselwerking, remniscenties in Oost-Gelderland sedert de zestiende eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis* 97 (1984) 382-406.

- Gerbenzon, P., *Opmerkingen over de vervolging van tovenaars en tovenaarsen in Groningen en Friesland in de zestiende eeuw*. Meded. der Kon. Ned. Akademie van Wetensch., afd. Letterkunde, N.R. 8 nr. 1 (Amsterdam etc., 1985).
- Groenhuis, G., 'Toversen en weerwolven; heksen in Drenthe omstreeks 1600', *Ons waardeel* 3 (1983) 23-28.
- Gijswijt-Hofstra, M., 'Bijdrage tot theorievorming over 16e en 17e eeuwse Europese heksenvervolgingen', *Mens & maatschappij* 47 (1972) 304-336.
- Gijswijt-Hofstra, M., 'Toverij in Zeeland, een status quaestionis' – *deze bundel*.
- Haga, A., 'De draaiende zeef (een werk van den duivel)', *Verlagen en mededeelingen Overijsselsch regt en geschiedenis* 46 (1929) 140-146.
- Hasselt, G. van, 'Toverye'. In: *Geldersch maandwerk* II (Arnhem 1807) 479-505.
- Hermans, C.R., 'Berigten wegens het vervolgen van personen verdacht van tooverij in de Meijerij van 's-Hertogenbosch in den jare 1592-1595'. In: *Verzameling van kronyken, charters en oorkonden betrekkelyk de stad en meijerij van 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1848) 695-708.
- Hoogewerff, G.C., 'Een heksenproces in de 16e eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis, land- en volkenkunde* 14 (1899) 257-275.
- Jonker, L., 'Een heksenproces in Twente', *Verlagen en mededeelingen Overijsselsch regt en geschiedenis* 39 (1922) 208-223.
- Kemperink, J.H.P., 'Heksenprocessen te Amersfoort op het einde der 16e eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis* 70 (1957) 218-231.
- Koning, J.S.G., 'Oude aantekeningen over heksen-processen in de Ommelanden en het Oldambt', *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheidkunde inzonderheid van de provincie Groningen* 7 (1870) 262-273.
- Kruysdijk, Annemarie van, 'Heksen in Gelderland; enige notities over het geloof in heksen en heksenprocessen in het algemeen en in Gelderland in het bijzonder', *Bijdragen en mededeelingen Gelre* 72 (1981) 47-67.
- Molhuijsen, P.C., 'Bijdragen tot de geschiedenis der heksenprocessen in Gelderland', *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* NR 1 (1859) 194-209.
- Nanninga Uitterdijk, J.J., 'Tooverij', *Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel* 3 (1876) 229-234.
- Pan, J., 'Iets over weerwolven en het scheldwoord weerwolf', *Drentsche volksalmanak* 7 (1843) 151-182.
- Pan, J., 'Weerwolven en het scheldwoord weerwolf', in *Kleine opstellen over de geschiedenis, oudheden en het bijgeloof in Drenthe* (Haarlem 1862) 67-96.
- Pereboom, Freek, 'Heksenwaan. Een gebeurtenis op Schokland in het licht van de historie', *Bijdragen uit het land van IJssel en Vecht* 3 (1980) 57-69.
- Pereboom, Freek, 'Een heksenproces in Kampen', *De panne* 6 (1981) 9-11.
- Petersen, J.W. van, 'Henders de geestenrijkster; een bijdrage tot de kennis van het volksgeloof'. In: *Gelders mengelwerk; korte bijdragen tot de geschiedenis van Gelderland* (Zutphen 1979) 107-117.
- Poortinga, Ype, 'Tsjoensters – Hexenwesen in Friesland', *Philologia Frisica Anno 1966; Lezingen en neipetearen fan it 4de Fryske filologekongres* (Groningen 1968) 88-104.
- Poortinga, Y., en O. Santema, 'In 18de-ieusk gefal fan tsjoenderij tot Skearnegoutum', *Folkskundich Jierboek* 1 (1966) 45-54.
- Postma, C., 'Een geval van St. Vitusdans in 1761 te Voorburg, geconstateerd door een Delftse medicus, en wat de kwakzalvers er van maakten', *Nederlands tijdschrift voor geneeskunde* 96 (1952) 42-46.

- Priester, Peter, en Anton Barske, 'Vervolging van tovenaars(en) in Groningen, 1547-1597' – *deze bundel*.
- Reitsma, J., 'Groninger duivelbanners in de zeventiende eeuw', *Groninger volksalmanak* (1900) 67-81.
- Roeck, F., 'De demonologische heks en de sage-heks', *Volkskunde* 82 (1981) 129-168.
- Rollin Couquerque, L.M., 'Heksenprocessen te Goedereede', *Tijdschrift voor strafrecht* 12 (1899) 116-141, 331-358.
- Roorda, R.S., *Ût de âlde doaze. Tsjoenderij en foarsizzerij yn Fryslân by âlds* (Bergum 1948).
- Roorda, R.S., 'In minniste dûmny poent oan ta ûnttsjoening, 1699', *It Heitelân* 28 (1950) 104-106.
- Scheltema, Jacobus, *Geschiedenis der heksenprocessen; eene bijdrage tot den roem des vaderlands* (Haarlem 1828).
- Schevichaven, H.D.J. van, 'Waarzegger door magistraat geraadpleegd', *Bijdragen en mededeelingen Gelre* 2 (1899) 330.
- Schöffler, I., 'Heksen geloof en heksenvervolging; een historiografisch overzicht', *Tijdschrift voor geschiedenis* 86 (1973) 215-235.
- Schrammeyer, Anne Marie, *Heksen en heksenprocessen in Roermond van 1522 tot 1614* (ongepubliceerde scriptie Katholieke Universiteit Nijmegen 1965) – aanwezig op Rijksarchief in Limburg.
- Sinninghe, J.R.W., 'De eerste heksenprocessen en heksenvervolgingen in Nederland, XVIe eeuw', *Historia* 15 (1950) 170-173.
- Sivré, J.B., 'Bijdrage tot de geschiedenis der heksenprocessen', *De Maasgouw* 1 (1879) 41-42, 45-46, 49-50.
- Snuif, C.J., 'Kleine bijdragen uit Twente', *Verlagen en mededeelingen Overijsselsch regt en geschiedenis* 38 (1921) 145-146.
- Soly, Hugo, 'De grote heksenjacht in West-Europa, 1560-1650 – een voorlopige balans', *Volkskunde* 82 (1981) 103-127.
- Soutendam, J., 'Bijdragen tot de geschiedenis der tooverziekte en van den duivelsdienst', *De tijdspiegel* 3 (1881) 275-282.
- Spaans, Joke, 'Tooversters voor het gerecht. Enkele opmerkingen naar aanleiding van de Amersfoortse procesreeks 1590-1595' – *deze bundel*.
- Stegeman, B., 'Heksen-processen', *Het oude kerspel Winterswijk. Bijdrage tot de geschiedenis van een deel der voormalige heerlijkheid Bredevoort* (Zutphen 1927) 131-148.
- Stegeman, B., 'Heksenprocessen in onze Graafschap', *Archief (tevens orgaan van de oudheidkundige vereniging De Graafschap en van de Meester Hendrik Willem Heuvel Stichting)* 2 (1939) 221-232.
- Terpstra, K., 'Boterbelezers en boterbrieven', *De vrije Fries* 52 (1972) 49-57.
- Toussaint Raven, J.E., *Heksenvervolging* (Bussum 1972).
- Veen, J.S. van, 'Bekentenissen eener heks', *Driemaandelijksche bladen* 13 (1913) 33-39.
- Voges, A., 'Tovenaars en weerwolven', *Nieuwe Drentsche volksalmanak* 57 (1939) 66.
- Vunderink, Roelke, 'Heksen: waan en werkelijkheid', *VU-Magazine* 12 (1983) 215-224.
- Vijverberg, Peter, *Heksen in Utrecht. Een onderzoek naar het heksenproces dat zich in 1595 heeft afgespeeld voor het Hof van Utrecht* (ongepubliceerde scriptie Rijksuniversiteit Utrecht 1972) – aanwezig op Gemeentearchief Utrecht.
- Waardt, Hans de, 'Heksen en historici', *Skript* 4 (1982) 135-143, 163.
- Waardt, Hans de, 'Toveren en onttoveren. Achtergronden en ideeën van enkele bij toverij betrokken personen op de Veluwe in de zestiende eeuw' – *deze bundel*.

- Weyde, A.J. van der, 'Iets over tovenaars en heksen', *Jaarboekje van Oud-Utrecht* (1927) 155-169.
- Wezenberg, Marja, 'Het gewicht van de waag', *Tussen de rails* 34/8 (1985) 32.
- Wumkes, G.A., *Volksgeloof* (Baarn 1909) (*Uit onzen bloeitijd; schetsen van het leven onzer voorouders in de XVIIe eeuw* I, 9).
- Zuidema, D., 'Heksen en heksenvervolging', *Noord-Brabantsche almanak* (1893) 774-784.